

**Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi**

Kahramanmaraş Sütçü İmam University

Journal of the Faculty of Theology

ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Nebevî Hadis Metinlerinde Çoklu Anlatım Sebepleri*

Reasons For Multiple Narration In Prophetic Hadith Texts

Yazarlar / Authors

Şeref Mahmud el-Kudât

Prof. Dr., Ürdün Üniversitesi

dsharaf951@yahoo.com

Emîn Muhammed el-Kudât

Prof. Dr., Ürdün Üniversitesi

drameen1@hotmail.com

Çeviren / Translated by

Metin TEKİN

Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslâm Bilimleri Bölümü Hadis Ana Bilim Dalı

Kahramanmaraş / TÜRKİYE

metintekin_adige@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5041-340X>

Makale Türü/ Article Type: Çeviri Makale / Translated Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 10/02/2025

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 11/06/2025

Makale Yayın Tarihi / Date of Publication: 30/06/2025

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Haziran / June

Yıl/Year: 23 Sayı/Issue: 45 Sayfa /Page: 609-632

Atıf/Citation: el-Kudât, Şeref Mahmud - el-Kudât, Emîn Muhammed. "Nebevî Hadis Metinlerinde Çoklu Anlatım Sebepleri". çev. Metin Tekin. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Haziran 2025), 609-632.

<https://doi.org/10.35209/ksuifd.1637038>

● Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

* Şeref Mahmud el-Kudât –Emîn Muhammed el-Kudât, "Esbâbu Te'addüdi'r-Rivâyâti fî Mütûni'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi's-Şerîf", *Mecelletü Dirâsât, el-Câmiatü'l-Ürdûniyye*, 20 (1993), 1-32.

NEBEVÎ HADİS METİNLERİNDE ÇOKLU ANLATIM SEBEPLERİ**Öz**

Bu araştırma daha önce ulemeden hiç kimsenin değinmediği “nebevî hadis metinlerinde çoklu anlatım sebepleri” isimli konuyu ele almaktadır. Bu konu, muhtelifü'l-hadis ilmiyle bazı yönlerden iç içe olmasına rağmen bazı açılardan ondan farklıdır. Araştırmada nebevî hadis metinlerindeki çoklu anlatımın pek çok sebebi olduğunu beyan ettik. Söz konusu sebepler, iki ana başlık altında toplanabilir: 1. Rasûlullah'tan (s.a.v.) sâdır olan çoklu anlatım. Bu da altı kısma ayrılır. Bunların tamamı makbul olup hadisin sıhhatinde seni şüpheye sevk etmemektedir. 2. Râvilerden sâdır olan çoklu anlatım. Bu da on iki kısma ayrılır. Sebebi hafıza bozukluğu veya hata olanlar hariç geri kalanları makbuldür. Kabul ya da red açısından her bir kısmın hükmünü zikrettiğimiz gibi maksadı izah edebilmek için her bir sebebe bir veya iki misal getirdik. Çalışmada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) farklı lafızlarla hadisi nakletmesi, ravilerin zabt seviyelerinin aynı olmaması, ravinin hadisin bir kısmını duyması, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) muhatapların hâline göre onlara birbirinden farklı cevaplar vermesi vb. mevzular muhtasar bir şekilde işlenmiş ve örnek kabilinden getirilen hadis metinlerindeki farklılıklara detaylı olarak yer verilmemiştir. Bununla birlikte makale hadis metinlerindeki lafız farklılıklarının gerekçelerine değinmesi açısından alana katkı sunmaktadır. Bu çerçevede rivayetlerdeki farklılıklar dikkate alınmadan ilgili hadislerin tahlil edilerek sağlıklı bir neticeye ulaşmak pek mümkün görünmemektedir. Hâlbuki hadislerin doğru bir şekilde anlaşılmasında söz konusu edilen metnin aynı ya da farklı hadislerle ait olduğunu belirlemek ve aynı hadisin metinleri arasındaki lafız farklılıklarının nasıl ele alınacağını tespit etmek önem arz etmektedir. Zira bir rivayetin muhtelif tarihlerinin karşılaştırılması zaman zaman onun diğer bir tarikten farklı olarak anlaşılmasına imkân tanımaktadır. Bu husus göz ardı edildiğinde fotoğrafın bütününe görmeden sonuca ulaşmaya çalışılacak ve rivayetlerle alakalı isabetli olmayan değerlendirmelerin yapılması kaçınılmaz olacaktır. Buna bağlı olarak hadislerin bağlamından koparılıp parçacı bir bakışla tahlil edilmesi neticesinde kimi zaman Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kastetmediği bir mananın anlaşılmasına bazen de hadislerin aidiyeti, delaleti ve bağlayıcılığının tespiti konusunda birtakım problemlere zemin hazırlanacak ve hadis ilmine ilgi duyduğu halde bu alanda yeterli donanıma sahip olmayan kişilerin sıkıntıya girmesine kapı aralanacaktır. Hatta tarih içerisinde İslam toplumlarında ortaya çıkan sorunların çözümünde temel referans kaynağı olarak görülen hadisler, özellikle bazı çevreler tarafından siyak-sibakı ihmal edilerek değerlendirilecek ve problemlerin kaynağı olarak görülecektir. Ayrıca belli bir konudaki rivayetlerin senet ve metinlerini bütünlük içerisinde ele almak, sahih olan ve olmayan hadislerin birbirinden ayırt edilmesini ve bu hadisler arasındaki farklılıkların giderilmesini mümkün kılacaktır.

Anahtar kelimeler: Hadis, Çoklu Anlatım, Rivayet, Ravi, Muhtelifü'l-Hadis.

Reasons For Multiple Narration In Prophetic Hadith Texts**Abstract**

This research deals with the topic of “the reasons for multiple narrations in Prophetic hadith texts”, which has not been addressed by any of the scholars before. Although this topic is intertwined with the science of miscellaneous al-hadith in some ways, it is different from it. We have stated that there are many reasons for multiple narration, but these reasons can be grouped under two main headings: 1. Multiple narrations from the Messenger of Allah (saw), which is divided into six parts. All of them are acceptable and do not make you doubt the authenticity of the hadith. 2. Multiple narration from the narrators, which is divided into twelve parts. The rest of them are acceptable, except for those whose cause is memory impairment or error. We have mentioned the ruling of each part in terms of acceptance or rejection, and we have brought one or two examples for each reason in order to explain the purpose. In the study, the issues such as the Prophet Muhammad (pbuh) narrating the hadith with different wordings, the narrators not having the same level of memorization, the narrator hearing only a part of the hadith, the Prophet Muhammad (pbuh) giving different answers to the addressees depending on their state, etc. are dealt with in a concise manner and the differences in the hadith texts brought as examples are not given in detail. However, the article

contributes to the field in terms of touching the reasons for the differences in the hadith texts. In this context, it is not possible to reach a healthy result by analyzing the relevant hadiths without taking into account the differences in the narratives. However, it is important to determine that the text mentioned in the correct understanding of the hadiths belongs to the same or different hadiths and to determine how to address the differences of words between the texts of the same hadith. Because the comparison of various tariqs of a narrative occasionally allows it to be understood from another tarik. When this issue is ignored, it will be inevitable to reach a conclusion without seeing the whole picture and to make inaccurate evaluations regarding the narrations. Accordingly, as a result of analyzing the hadiths with a fragmented view by taking them out of their context, sometimes a meaning that the Prophet (pbuh) did not intend will be understood and sometimes some problems will be created regarding the determination of the affiliation, significance and binding nature of the hadiths, and the door will be opened to trouble for those who are interested in the science of hadith but are not sufficiently equipped in this field. Moreover, hadiths, which are seen as the basic reference source in solving the problems that have arisen in Islamic societies throughout history, will be evaluated by some circles, especially by neglecting their context and will be seen as the source of problems. In addition, considering the chains and texts of narrations on a certain subject in their entirety will make it possible to distinguish authentic and non-authentic hadiths from each other and to eliminate the differences between these hadiths.

Keywords: Hadith, Multiple Narration, Rumor, Narrator, Muhtalif Al-Hadith.

Giriş

Salât ve selâm, risâleti tebliğ edip emaneti yerine getiren Peygamberimiz Muhammed sallallâhü aleyhi ve sellem'in, âlinin ve emaneti koruyup onu kendilerinden sonra gelenlere ulaştıran ashâbının üzerine olsun. Bundan sonra;

Nebevî hadisleri araştıran kimse yaygın bir olgunun farkına varır ki o da nebevî hadislerin çoklu anlatım olgusudur. Hadis kitaplarını okuyan kimse çoğu zaman “Bir rivayette de şöyle geçmektedir (وفي رواية كذا)” şeklindeki meşhur ibareyle karşılaşır.

İşin uzmanı olmayan bazı kimseler, bunun muhaddislerin naklettikleri rivayetleri zapt edemediklerine delil teşkil ettiğini zannetmiştir. Bu durum, nebevî hadisler hakkında şüphe uyandırmakta ve insanları hadislerin gereğini yerine getirmekten uzaklaştırmaktadır. Bununla birlikte bu olgunun araştırmayı hak eden birden çok sebebi bulunmaktadır. Bazı âlimler, özellikle hadisleri şerh ederken, rivayetler arasında karşılaştırma yaparken ve bu rivayetlerin arasını uzlaştırırken kitaplarının dağınık yerlerinde bu sebeplerin bir kısmını zikretse de geçmiş veya çağdaş âlimlerden bu konuyu müstakil olarak ele alan birine rastlayamadık. Ayrıca biz nebevî hadiste çoklu anlatım olgusuna yol açan sebepleri ayrıntılı bir şekilde incelemeye çalışan birini bulamadık.

Bu nedenle tek bir çalışmada bu sebepleri bir araya getirmeyi faydalı görüp bu konuda ulemanın kelamında yaygın olarak gördüğümüz bu sebepleri toplamaya başladık. Sonra hadisleri incelediğimiz esnada bu sebeplerin tamamını veya en azından çoğunu topladığımız kanaatine ulaşana kadar farkına vardığımız diğer sebepleri de onlara ilave ettik. Konuyu daha fazla uzatmamak için her bir sebebe sadece bir ya da iki örnek getirdik.

Burada zannedildiği gibi çoklu anlatımın muhtelifü'l-hadis ilmi olmadığını vurgulamak istiyoruz. İkisi arasında birkaç açıdan farklılık olup bunlar şu maddelerde izah edilebilir.

a. Zâhiren bile olsa mana bakımından tearuz olmaksızın çoklu anlatım olabilir (hadis metinleri arasında lafız farklılıkları olabilir). Muhtelifü'l-hadise gelince; zâhiren bile olsa anlam açısından rivayetler arasında tearuzun olması gerekir.

b. Ayrıca muhtelifü'l-hadis, hadisin yanlış anlaşılmasından kaynaklanabilir. Bu durumda hadislerin arası uzlaştırılarak yanlış anlaşılma düzeltilir. Çoklu anlatımda ise durum böyle değildir. Çoklu anlatımda durum hadisin açıklanması (tefsir edilmesi) ve anlaşılması üzerine bina edilemez.

c. Muhtelifü'l-hadis çoğunlukla bir hadisle diğer bir hadis, bir hadisle bir ayet, bir hadisle aklî ya da hissî bir (delil) arasında olur. Çoklu anlatım ise genelde aynı hadisin rivayetinde gerçekleşir.

İşte bu ikisi bazı açılardan ortak olmalarına rağmen birbirlerinden farklı iki ilimdir.

Şu hususa da işaret etmek gerekir ki bu araştırmanın konusu hadis metninin çoklu anlatımıdır. Araştırmanın uzamaması için senetteki çoklu anlatım sebeplerine değinmedik. Bundan dolayı mahreçleri (senetleri) birden fazla olsa ve birden çok sahâbî rivayet etse de bahse konu olan rivayeti tek bir hadis sayacağız.

Ayrıca Müslümanların akîde ve teşrîin ikinci kaynağına (yani sünnete) güven duymalarını sağlayacak şekilde kabul ve red açısından hadis âlimlerinin hadislere hüküm verirken ne kadar dikkatli olduklarını doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için her bir sebepten sonra o sebebin çoklu anlatımının hükmünü zikredeceğiz. Böylece Müslümanlar Allah Teâlâ'nın "Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin"¹ sözüne tutunarak öğrenme, anlama ve uygulama bakımından sünnete yöneleceklerdir.

Araştırma ve incelemelerden sonra gördük ki, hadis metninin çoklu anlatım sebepleri iki temel neviye,² bu iki nevinin her biri de farklı kısımlara ayrılmaktadır.

1. Rasûlullah'tan (s.a.v.) Sâdır Olan Çoklu Anlatım

Bu, Nebî'nin (s.a.v.) sözünün veya fiilinin birden fazla olmasından kaynaklanan çoklu anlatımdır. Ravilerin bununla bir alakası yoktur. Bu, birkaç kısımdır:

1.1. Mananın Aynı Lafzın Farklı Olması

Yani Rasûlullah'ın (s.a.v.) bir hadisi iki veya daha fazla farklı lafızlarla söylemesidir. Çünkü nebevî hadisin manası Allah'tan, lafzı Nebî'dendir (s.a.v.). Nebî (s.a.v.), o manayı herhangi bir lafızla ifade edebilir. Gerçekten Rasûlullah (s.a.v.), Müslümanlara öğretmek ve onlara öğüt vermek maksadıyla buna ihtiyaç duyduğunda anlamı farklı lafızlarla zikreliyordu. Bunların hepsi anlamın aynı olması durumunda söz konusudur. Eğer mana değişirse bu, başka bir kısımdır veya ravilerden kaynaklanan bir durumdur.

Bununla ilgili örnekler gerçekten çoktur. Bunlardan bazıları şu rivayetlerdir:

1. Ebû Mes'ûd el-Ensârî'den (r.a.) nakledilen bir rivayet şöyledir: Bir adam Rasûlullah'a (s.a.v.) geldi ve "Ben falan kişinin bize uzun namaz kıldırmasından dolayı sabah namazına gelemiyorum" dedi. Ben Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hiçbir vaazında o günkü kadar kızdığını görmedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Ey insanlar! Şüphesiz ki içinizden

¹ el-Haşr 59/7.

² İmam Nevevî, *el-Minhâc* isimli kitabında bu iki neviye işaret etmektedir. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîh-i Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1347/1929), 1/168.

nefret ettirenler var. Hanginiz insanlara imamlık yaparsa namazı hafif tutsun. Çünkü arkasında yaşlı, zayıf ve ihtiyaç sahipleri vardır.”³

2. Başka bir hâdisıyla ilgili Osman b. Ebi'l-Âs es-Sekaffî'den nakledilen diğer bir rivayete göre Nebî (s.a.v.) ona “Kavmine imamlık yap” buyurdu. Hz. Osman der ki: Ya Rasûlüllâh (s.a.v.)! Ben kendimde bir şey hissediyorum, dedim. Hz. Peygamber (s.a.v.) “Yaklaş” dedi ve beni önüne oturttu. Sonra avucunu göğsüme iki mememin arasına koydu. Sonra (bana) “Dön” buyurup avucunu sırtıma iki omzumun arasına koydu, sonra “Kavmine imam ol. Kim bir kavme imam olursa namazı hafif tutsun. Çünkü içlerinde yaşlı olanlar, çünkü içlerinde hasta olanlar, çünkü içlerinden zayıf olanlar, çünkü içlerinde ihtiyaç sahipleri vardır. Sizden biri tek başına namaz kıldığında nasıl isterse öyle kılsın” buyurdu.⁴

İki hadisin lafzı birbirine yakındır. Hâdisenin birden fazla yaşandığı da aşikârdır. Bu, iki hadisin sıhhatine tesir eden ve ravilerin zaptı hakkında şüpheye düşüren çoklu anlatım değildir.

Yine bunun örneklerinden biri şu rivayettir:

a. Ebû Zer'den nakledildiğine göre şöyle demiştir: Gecelerden birinde dışarı çıktım. Bir de baktım ki Rasûlüllah (s.a.v.) de yanında hiçbir insan olmadığı halde tek başına yürüyor... Ebu Zer şöyle sözüne devam etti: Ben de bir süre onunla beraber yürüdüm... Ben “Ey Allah'ın Nebisi! Allah beni sana feda etsin! Sen taşlık yerin kenarında birisiyle konuşuyordun, fakat ben sana cevap veren bir kimse işitmedim” dedim. Hz. Peygamber (s.a.v.) “Bu, Cibril'dir (a.s.). Harre'nin yanında bana geldi de “Ümmetini müjdele! Her kim Allah'a hiçbir şeyi ortak kılmayarak ölürse cennete girer!” dedi...⁵

b. Ebû Hüreyre'den gelen diğer bir rivayet şöyledir: “Nebî (s.a.v.) ile beraber bir yolculuktaydık. Derken insanların yiyecekleri tükendi. Hatta Rasûlüllah (s.a.v.) onların yük develerinden bir kısmını boğazlamayı düşündü... O vakit Rasûlüllah (s.a.v.) “Allah'tan başka ilah olmadığına ve kendimin Allah'ın peygamberi olduğuna şehadet ederim. Şayet bir kul şehadet hususunda hiçbir şüpheye düşmeyerek bunlarla Allah'a kavuşursa mutlaka cennete girer” buyurdu.⁶

c. Ebû Hüreyre'den gelen diğer bir rivayet şöyledir: “Bir topluluğun içinde Rasûlüllah'ın (s.a.v.) etrafında oturuyorduk. Yanımızda Ebû Bekir ve Ömer de vardı. Sonra Rasûlüllah (s.a.v.) kalktı ve yanımıza gelmesi gecikti... Rasûlüllah (s.a.v.) “Ya Ebâ Hüreyre!” dedi ve bana ayakkabılarını vererek “Şu iki ayakkabımı götür. Bu bahçenin arkasından kesin bir şekilde inanarak “Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur” diye şehadet getiren bir kimseyle karşılaşırsan onu cennetle müjdele” buyurdu.⁷

d. İtbân b. Mâlik'ten nakledilen diğer bir rivayet şöyledir: “Gözüme bir şey isabet etti. Bunun üzerine Rasûlüllah'a (s.a.v.) “Bana gelip evimde namaz kılmanı ve evimi namazgah edinmeyi istiyorum” şeklinde haber gönderdim... Rasûlüllah (s.a.v.) “Allah'tan başka ilah

³ Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî, 1412/1991), “Salât”, 182.

⁴ Müslim, “Salât”, 186.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ebû Abdillâh Abdüsselâm b. Muhammed b. Ömer (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1428/2006), “Rikâk”, 13 (No. 6443).

⁶ Müslim, “İmân”, 44.

⁷ Müslim, “İmân”, 52.

olmadığına ve benim de Allah'ın peygamberi olduğuma şahitlik eden hiçbir kimse yoktur ki cehenneme girsın veya onu tatsın" buyurdu.⁸

e. Hz. Câbir'den gelen bir rivayet şöyledir: "Bir adam Hz. Peygamber'e geldi ve: Ya Rasûlallah! Cennetle cehennemi gerektiren iki şey nedir, dedi. Rasûlullah (s.a.v.) "Her kim Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmadan ölürse cennete girer. Kim de Allah'a ortak koşarak ölürse cehenneme girer" buyurdu.⁹

f. Enes b. Mâlik'ten nakledildiğine göre Muâz, deve üstünde Nebî'nin (s.a.v.) terkisinde iken, Hz. Peygamber (s.a.v.) "Yâ Mûaz b. Cebel!" diye seslendi. Muâz: "Lebbeyk yâ Rasûlallah ve sa'deyk" dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) tekrar: "Yâ Muâz!" diye çağırdı. Muâz: "Lebbeyk yâ Rasûlallah ve sa'deyk," dedi. Bu üç kere oldu. Üçüncüde Rasûlullah (s.a.v.) "Hiçbir kimse yoktur ki, kalbinden tasdik ederek Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğuna şahitlik etsin de Allah onu ateşe haram etmesin" buyurdu.¹⁰

Bunu söyleyen kimsenin cennete girmesi veya cehenneme haram kılınması hakkında ulemanın birkaç görüşü vardır. Bunlardan bir tanesi şudur: O kişi hesap ve azaptan sonra cennete girecektir ve ebedî olarak cehennemde kalmak kendisine haram kılınmıştır.¹¹

İşte bunlar hadisin bazı rivayetleridir. Bu rivayetlerden anlaşılıyor ki, mezkûr hadis daima aynı lafızla vârid olmamış, hadisin rivayetleri çoğalmıştır. Keza hadis, geride zikrettiğim rivayetlerden her birinde farklı bir münasebetle vârid olmuştur. İşte bu, muhaddislerin "teaddüdü'l-hâdis" diye isimlendirdikleri şeydir ve çoklu anlatım sebeplerinin en önemlilerindendir. Mümkün olduğunca çoklu anlatımın bununla gerekçelendirilmesi gerekir. Çünkü sika ravide asıl olan hadisi zapt edip işittiği gibi nakletmesidir. Dolayısıyla sıkada asıl olan zaptın yokluğu değil, zapt sahibi olmasıdır. Allahü a'lem.

1.2. Bir İşi Birden Fazla Yolla Yapmak

Bunun örneklerinden bir tanesi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) abdest almasıyla ilgili rivayetlerdir. Bu konudaki rivayetlerin bir kısmını sana takdim ediyoruz:

1. İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) organlarını birer defa yıkayarak abdest aldı.¹²

2. Abdullah b. Zeyd'den rivayet edildiğine göre Nebî (s.a.v.), organlarını ikişer defa yıkayarak abdest aldı.¹³

3. Hz. Osman'ın azatlısı Humrân'dan rivayet edildiğine göre Humrân, Osman b. Affân'ı şöyle görmüştür: Osman bir su kabı istedi. Ardından avuçları üzerine üç defa su döküp onları yıkadı. Sonra sağ elini kabın içine sokup (su alarak) ağzını çalkaladı ve burnuna su verdi. Sonra yüzünü ve dirseklere kadar ellerini üç defa yıkadı. Sonra başını meshetti. Sonra iki ayağını topuklara kadar üç defa yıkadı. Ondan sonra: Rasûlullah (s.a.v.): "Her kim şu benim abdest aldığım gibi abdest alır, sonra içinde kendi nefesine tahdîs etmeksizin -yani kendini zihnen hâtıralar ve

⁸ Müslim, "İmân", 54.

⁹ Müslim, "İmân", 151.

¹⁰ Buhârî, "İlim", 49 (No. 128).

¹¹ Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379), 1/226.

¹² Buhârî, "Vudû", 23 (No. 157).

¹³ Buhârî, "Vudû", 24 (No. 158).

hayâller ile meşgul etmeksizin- iki rekât namaz kılsa, geçmiş günahları bağışlanır” buyurdu, dedi.¹⁴

Burada çoklu anlatım, farklı zamanlarda Nebî'nin (s.a.v.) fiilinin birden fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Bu çoklu anlatım makbuldür, (hadisin sıhhatine) zarar vermez ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) abdestiyle ilgili rivayet hakkında şüpheye düşürmez. Bu durum ancak abdest uzuvlarının birer birer, ikişer ikişer yıkanmasının cevazına ve Hz. Peygamber (s.a.v.) abdest organlarını en çok üç kez yıkadığı için onların üçer defa yıkanmasının müstehap olduğuna delalet eder.

1.3. Nâsîh ve Mensûh

Bilindiği gibi bu, sadece ahkâmda olur. Nâsîh ve mensûh, iki farklı zamandaki aynı meselede çoklu anlatımın sebeplerinden biridir. Neshedici hadis mana bakımından mensûh hadisten farklıdır. Bu kısmı zikretmemizin nedeni şudur: Bazı insanlar hâdisenin aynı, (hadisin metnindeki) ihtilafın ise hata yoluyla ravilerden kaynaklandığını zannedebilir. Hâlbuki durum öyle değildir.

Bunun örneklerinden biri şu rivayettir:

a. Hz. Âişe'den gelen bir rivayet şöyledir: “Rasûlullah (s.a.v.) hastalandı. Bunun üzerine ashabından bazıları kendisini ziyaret etmek için yanına girdiler. Ardından Rasûlullah (s.a.v.) oturarak namaz kıldı. Onlar da ayakta kendisine uyararak namaz kıldılar. Rasûlullah (s.a.v.) onlara oturmalarını işaret etti. Onlar da oturdular. Rasûlullah (s.a.v.) namazı bitirince “İmam ancak kendisine uyulmak için imam yapılmıştır. O rûkûa gittiğinde siz de rûkûa gidin. Rûkûdan başını kaldırdığında siz de başınızı kaldırın. İmam oturarak namaz kıldığında siz de oturarak kılın.”¹⁵

Bu olay (İslâm'ın) ilk dönemlerinde gerçekleşti, sonra neshedildi. Rasûlullah'ın (s.a.v.) maraz-ı mevtinde insanlara namaz kıldırıldığı vakit emrettiği şey buna delalet etmektedir. Bu durum bir sonraki hadiste gelmektedir.

b. Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: Nebî'nin (s.a.v.) hastalığı ağırlaştı ve “İnsanlar namaz kıldı mı?” buyurdu. Biz “Hayır. Onlar seni bekliyorlar... Ebû Bekir o günlerde onlara namaz kıldırıldı. Sonra Rasûlullah (s.a.v.) biraz iyileştiğini hissetti. Bunun üzerine biri Abbâs olmak üzere iki kişinin arasında öğle namazına çıktı. Ebû Bekir insanlara namaz kıldırıyordu. Ebû Bekir Hz. Peygamber'i (s.a.v.) görünce geri çekilmek istedi. Hz. Peygamber de (s.a.v.) ona geri çekilmemesi yönünde işaret etti. Yanındaki iki kişiye “Beni onun yanına oturtun” buyurdu. Onlar da Hz. Peygamber'i (s.a.v.) onun yanına oturtular. Ebû Bekir ayakta Hz. Peygamber'in (s.a.v.) namazına uyararak, insanlar da Ebû Bekir'in namazına uyararak namaz kılıyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) de oturarak namaz kılıyordu.”¹⁶

Böyle bir durumda nâsîh rivayet alınır, -o da ikinci rivayettir- sahih olmasına rağmen mensûh rivayetin hükmü terk edilir.

Bu, hadisin sıhhatine zarar vermeyen çoklu anlatımın kısımlarından olup ravilerin naklettiklerini zapt edemediklerine delalet etmez.

¹⁴ Buhârî, “Vudû”, 25 (No. 159).

¹⁵ Müslim, “Salât”, 82.

¹⁶ Müslim, “Salâ”, 90.

1.4. Rasûlullah'ın (s.a.v.) Vahiyden Önce ve Sonra Söyledikleri

Nebî (s.a.v.), bazen kendisine konuyla ilgili vahiy gelmeden önce içtihadî olarak veya Allah'ın rahmetini umarak bir mesele hakkında bir söz söyler, sonra o meseleyle alakalı Allah'ın emrini beyan ederek ya da Rasûlullah'ın (s.a.v.) bilmediği bir haber olarak vahiy iner ve Hz. Peygamber (s.a.v.) insanlara o vahyi tebliğ eder. Böylece Rasûlullah'ın (s.a.v.) kelamı birden fazla olur.

Bunun örneklerinden biri cennetteki Müslümanların cennet ehlinin tamamına oranıyla ilgili nakledilen şu rivayettir:

a. Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Allah Teâlâ: Ya Âdem, buyurur... Sonra Hz. Peygamber "Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, ben sizlerin cennet ehlinin üçte biri olmanızı kuvvetle arzu etmekteyim"¹⁷ buyurmuştur.

Bu söz Rasûlullah'tan (s.a.v.) Allah'ın rahmetini umarak sâdır olmuş, bu hususta kesin bir oran belirtmemiştir. Sonra Allah, ona cennetteki Müslümanların cennet ehlinin tamamına oranını bildirmiş, o da bunu kesinlik ifade eden bir sığayla zikretmiş¹⁸ ve bir sonraki hadiste bu oranın cennet ehlinin üçte ikisi olduğunu beyan etmiştir.

b. İbn Büreyde'nin babasından naklettiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Cennet ehli yüz yirmi saftır. Bunlardan seksen saf bu ümmetten, kırk saf ise diğer ümmetlerdendir."¹⁹

1.5. Muhatapların Hâlinin Farklılığı

Rasûlullah (s.a.v.) her şahsa münasip olan bir dille hitap etmekteydi. İşte bu, hikmetin ve doğrunun kendisidir. Bundan dolayı bazen Hz. Peygamber (s.a.v.), farklı durumlarda aynı soruya farklı şekilde cevaplar vermiştir.

Bunun misallerinden biri şu rivayettir:

a. Ebû Musa (r.a.) rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: "Ey Allah'ın Rasûlü! Müslümanların en faziletlisi hangisidir?" Rasûlullah (s.a.v.) da "Müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir" buyurdu.²⁰

b. Abdullah b. Amr'dan rivayet edildiğine göre bir adam Nebî'ye (s.a.v.) "İslâm'ın en hayırlısı hangisidir?" diye sordu. Rasûlullah (s.a.v.) "Yemek yedirmen, tanıdığına ve tanımadığına selam vermendir" buyurdu.²¹

c. Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Rasûlullah'a (s.a.v.) "Amellerin hangisi en faziletlidir?" diye soruldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) "Allah'a ve Rasûlü'ne iman etmektir" diye cevap verdi. "Sonra hangisi?" diye sorulunca "Allah yolunda cihad etmektir" buyurdu. "Sonra hangisi?" denilince "Kabul olunmuş bir hac" buyurdu.²²

¹⁷ Buhârî, "Rikâk", 46 (No. 6530).

¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/388.

¹⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. (Riyâd: Mektebetü'l-Maârif li'n-Neşri ve't-Tevzî' 1420/2000), "Sıfatü'l-cennet", 13 (No. 2546). Tirmizî şöyle demiştir. "Bu hasen bir hadistir."; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavut vd.. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.), 24/38 (No. 22940).

²⁰ Buhârî, "İmân", 5 (No. 11).

²¹ Buhârî, "İmân", 5 (No. 12).

²² Buhârî, "İmân", 26 (No. 26).

Hâfız İbn Hacer (ö. 852/1449) şöyle söyledi: “Âlimler der ki: Bu konuda cevapların muhtelif olması, durumların ve muhatapların ihtiyaçlarının farklı olması sebebiyledir. Hz. Peygamber (s.a.v.) soru soranların ve işitenlerin bilmedikleri şeyi zikretmiş, bildikleri şeyi terk etmiştir.”²³

Aynı şekilde bu da hadisin sıhhatine tesir etmeyen makbul bir çoklu anlatım olup ravilerin naklettikleri hadiste hata yaptıklarına delalet etmez.

1.6. Mevsûfun Çoklu Anlatımı

Bu, birkaç şeyde olur ki bunların en bâriz olanı sayılarda mensup ve mensubu ileyhin birden fazla olmasıdır. Dolayısıyla mensup ile mensubu ileyh arasındaki oran birden fazla olur. Okuyucu ilk anda hadiste bir kusur olduğunu zanneder. Hâlbuki durum öyle değildir.

Sâlih rüyanın nübüvvete oranı hakkında Nebî’den (s.a.v.) oranları farklı birtakım hadisler sabittir. Bunlardan en sahih olan iki tanesini zikredeceğiz.

a. Ebû Hüreyre’nin naklettiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Mü’minin rüyası nübüvvetin kırk altı cüzünden biridir.”²⁴

b. İbn Ömer’den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Sâlih rüya nübüvvetin yetmiş cüzünden bir cüzdür.”²⁵

Her iki lafız Rasûlullah’tan (s.a.v.) sabittir. İbn Hacer, bu konuda âlimlerin görüşlerini toplamıştır. Bu görüşlerden biri şudur: Şüphesiz bu, peygamberlerin farklı makamlarına râcidir. İman ve takva da bu şekildedir (Yani kişinin iman ve takvasına göre bu oran değişebilmektedir). Bundan dolayı mü’minin rüyasının (yani mensubun) nübüvvete (mensubun ileyhe) oranı birbirinden farklı olmuştur.²⁶

Cehennemden kurtulanlarla ilgili hadis buna örnek olarak verilebilir. Bu konuda iki rivayet vardır:

a. Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kıyamet günü ilk çağrılacak kişi Âdem’dir... Allah Teâlâ şöyle buyuracak: Zürriyetinden cehennem kafilesini çıkar. Âdem: Ya Rabbi! Ne kadar çıkarayım, diyecek. Bunu üzerine Allah Teâlâ şöyle buyurur: Her yüz kişiden doksan dokuzunu çıkar.”²⁷

b. Ebû Saîd’den nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Allah Teâlâ: Ey Âdem!... Ateşe girecekleri çıkar, der. Âdem: Ya Rabbi! Ateşe gireceklerin miktarı ne kadar? diye sorar. Allah Teâlâ: Her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuzu, şeklinde cevap verir.”²⁸

İlk rivayette cehennemden kurtulanlar, her yüz kişiden bir kişidir. İkinci rivayette cehennemden kurtulanlara gelince; her bin kişiden bir kişidir. Yani ilk rivayette kurtulanların sayısı ikinci rivayette kurtulanların sayısının on katıdır. Hâfız İbn Hacer Askalânî’nin zikrettiği gibi²⁹ belki de bunun sebebi Ebû Saîd’ten nakledilen hadisin Hz. Âdem’in zürriyyetinin tamamına,

²³ İbn Hâcer, *Fethu’l-bârî*, 1/79.

²⁴ Müslim, “Rüya”, 8.

²⁵ Müslim, “Rüya”, 9.

²⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 12/362-368.

²⁷ Buhârî, “Rikâk”, 45 (No. 6529).

²⁸ Buhârî, “Rikâk”, 46 (No. 6530).

²⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 11/390.

Ebû Hüreyre hadisinin ise Ye'cûc ve Me'cûcün dışındaki kişilere hamledilmesidir. Çünkü Ye'cûc ve Me'cûc, Ebû Saîd hadisinde zikredilmiş, Ebû Hüreyre hadisinde ise zikredilmemişlerdir.³⁰

İşte böylece her iki rivayet de sahihtir ve sabittir. Rivayet olarak ikisinde de hata yoktur ve her ikisi makbuldür. Ulemanın gayreti ikisinden birinin diğerine tercih edilmesi değil, ancak iki hadisin nasıl uzlaştırılacağı üzerine yoğunlaşmıştır. Çünkü her ikisi de sahihtir.

Geride geçen altı kısımda çoklu anlatım ravilerden değil, Nebî'den (s.a.v.) gelmiştir. Nebî (s.a.v.) de bu konuda hevasından konuşmaz. Onun konuştuğu ancak vahyedilen vahiydir ve senetleri sahih olduğu müddetçe bu rivayetlerin tamamı makbuldür. Bu da nebevî hadislerin sıhhatinde seni şüpheye düşürmeyen makbul bir çoklu anlatımdır.

2. Ravilerden Sâdır Olan Çoklu Anlatım

Bu nevinin sebepleri çoktur. Gücümüzün yettiğince bu sebeplerden bulabildiklerimizi veya istinbat edebildiklerimizi zikredeceğiz.

2.1. Mana İle Rivayet

Bu, özellikle hadis tedvininin tamamlanmasından önce nebevî hadisteki çoklu anlatımın gerekçesine dair muhaddislerin zikrettiği temel sebeptir.³¹ Sahâbe ya da onlardan sonra gelen bir ravi hadisi işitip, kavıyor ve ezberliyordu. Bir süre sonra hadisi zikretmeye ihtiyaç duyduğunda kimi zaman onu işittiği lafzın aynısıyla değil mana ile naklediyordu. Sahâbenin bir kısmı hadisi mana ile rivayet ettiğine işaret edip şöyle diyordu: “أو نحو هاذ، أو شبهه، وما شاكل ذلك” (veya buna benzer bir şey söyledi).” Hatta sahâbenin “نهى رسول الله عن كذا” (Nebî (s.a.v.) bize şöyle emretti, Rasûlullah (s.a.v.) bizi şundan nehyetti) şeklinde naklettiği sözlerin tamamı mana ile rivayettir. Çünkü hadisi nakleden sahâbî, emir veya nehiy konusunda Nebî'nin (s.a.v.) kullandığı lafzın aynısını zikretmemiştir. Mana ile rivayetin örnekleri sayılamayacak kadar çoktur. Biz sana şu misali takdim edeceğiz:

a. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Arapların söylediği sözlerin şâirânesi Lebîd'in şu sözüdür: Dikkat edin, Allah'tan başka her şey batıldır.”³²

b. Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Şairin söylediği en doğru söz Lebîd'in şu sözüdür: Dikkat edin, Allah'tan başka her şey batıldır. Ümeyye b. Ebi's-Salt ise neredeyse Müslüman oluyordu.”³³

c. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Şairin söylediği en doğru beyt şudur: Dikkat edin, Allah'tan başka her şey batıldır. İbn Ebi's-Salt ise neredeyse Müslüman oluyordu.”³⁴

d. Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Şairlerin söylediği en doğru beyt şudur: Dikkat edin, Allah'tan başka her şey batıldır.”³⁵

³⁰ İbn Hacer'in bu açıklaması dikkate alındığında Ebu Hüreyre rivayetinde mensup cehennemden çıkartılan kişiler, mensubu ileyh ise Ye'cûc ve Me'cûc hariç Hz. Âdem'in zürriyetidir. Ebu Saîd el-Hudrî rivayetinde ise mensup cehennemden çıkartılan kişiler, mensubu ileyh ise Hz. Âdem'in zürriyetinin tamamıdır (Müt.)

³¹ Özellikle ulûmü'l-hadis ve hadis şerhleri kitaplarında.

³² Müslim, “Şiir”, 2.

³³ Müslim, “Şiir”, 3.

³⁴ Müslim, “Şiir”, 4.

³⁵ Müslim, “Şiir”, 5.

e. Ebû Hüreyre'den gelen bir rivayet şöyledir: Ben Rasûlullah'ı şöyle söylerken işittim: "Şairin söylediği en doğru söz Lebîd'in şu sözüdür: Dikkat edin, Allah'tan başka her şey batıldır." Rasûlullah bundan fazla bir şey zikretmemiştir.³⁶

İşte bunlar tek bir sahâbîden gelen farklı rivayetlerdir. Şöyle söylememiz kabul edilebilir değildir "Nebî (s.a.v.), bu lafızların hepsini birkaç defa söylemiş ve her defasında bunları sadece Ebû Hüreyre işitmiştir" demek kabul edilemez.

Mana ile hadis rivayeti sebebiyle lafızların teaddüdüne (çoğalmasına) "Ameller ancak niyetlere göredir" hadisi de örnek olarak verilebilir. Büyük bir fayda olmaksızın uzatma korkusuyla hadisin sadece ilk cümlesinin geçtiği rivayetleri zikretmekle yetineceğim.

Bu cümle birkaç rivayet üzere vârid olmuştur. Şunu da bilmek gerekir ki bu, garip bir hadistir. Bu hadisin sahih rivayetlerinin tamamı Yahya b. Saîd el-Ensârî etrafında dönmektedir. Bu hadisi Nebî'den (s.a.v.) yalnızca Ömer b. Hattâb, Hz. Ömer'den sadece Alkame b. Vakkâs el-Leysî, Alkame'den sadece Muhammed b. İbrahim et-Teymî, Muhammed b. İbrahim'den de yalnızca Yahya b. Saîd rivayet etmiştir. Ardından Yahya'dan sonra senet dallanmıştır (farklı yollarla nakledilmiştir). İşte şunlar sadece ilk cümleye ait sahih rivayetlerin en önemlileridir:

a. Ömer b. Hattâb'ın minberde şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Rasûlullah'ı (s.a.v.) şöyle söylerken işittim: ...إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ"³⁷

b. Ömer b. Hattâb'tan nakledildiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "الْعَمَلُ بِالنِّيَّةِ"³⁸

c. Ömer b. Hattâb, Rasûlullah'ı (s.a.v.) şöyle söylerken işittiğini söylemiştir: "إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّةِ"³⁹

d. Ömer b. Hattâb'tan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّةِ"⁴⁰

İşte şu rivayetler, sadece ilk cümleye ait dört farklı rivayet olup hepsi Buhârî'de geçmektedir. Nebî'nin (s.a.v.) birkaç defa bu rivayetlerin tamamını söylemesi ve bunları Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sadece Ömer b. Hattâb'ın işittiğini söylemek kabul edilebilir değildir. Keza Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu rivayetlerin hepsini söylemesi, Hz. Ömer'le birlikte diğer sahâbenin de bunları işitmesi, sonra onlardan herhangi bir kimsenin bu rivayetlerden hiçbir şey rivayet etmemesi de makbul değildir. Bundan dolayı bu çoklu anlatımın açıklamasında "teaddüdü'l-hâdiseye" değil, "mana ile rivayete" başvurduk.

Hadis metinlerinin lafızlarında çoklu anlatımın "mana rivayeti" ile açıklanması ancak hâdisenin aynı olduğu kesin bir şekilde ortaya çıktığı zaman sahihtir. Eğer hâdis birden fazla olursa lafızların çoklu anlatımının tefsirinde Nebî'den (s.a.v.) sâdır olan birinci nevinin ilk kısmına dönülür.

İşte bu şekilde mana bir olduğu halde hadis lafızlarının çoğaldığını görüyoruz. Bu da muhaddislere göre makbul olan çoklu anlatımdır. Hadisin manasını değiştiren mana ile rivayete gelince; bu konu inşallah beşinci başlıkta gelecektir.

³⁶ Müslim, "Şiir", 6.

³⁷ Buhârî, "Vahiy", 1 (No. 1).

³⁸ Buhârî, "Nikâh", 5 (No. 5070).

³⁹ Buhârî, "Eymân ve'n-nüzûr", 23 (No. 6689).

⁴⁰ Buhârî, "Itk", 6 (No. 2529).

2.2. Hâlin Hikâyesi

Bu, bazı sahâbîlerin Nebî'nin (s.a.v.) fiillerinden bir fiili vasıfladığı "fîli hadislerde" olur. Bu durumda mana bir olmasına rağmen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) fiilini anlatmada sahâbîlerin lafızlarının aynı olması mümkün değildir. Bu, gerçekten çoktur. Bunun örneklerinden biri şu rivayettir:

a. Hz. Berâ'dan nakledildiğine göre sahâbe Rasûlullah'ın (s.a.v.) arkasında namaz kılarlardı. Rasûlullah (s.a.v.) rûkûdan başını kaldırdığında alnını yere koymadıkça hiç kimsenin belini eğdiğini görmedim. Sonra onun arkasındakiler secde ederek yere kapanırlardı.⁴¹

b. Hz. Berâ'dan gelen bir rivayet şöyledir: Rasûlullah (s.a.v.) "Semiallahü limen hamideh" dediğinde kendisi secdeye gitmedikçe bizden hiç kimse belini eğmezdi. Ondan sonra biz de secdeye kapanırdık.⁴²

c. Hz. Berâ'dan rivayet edildiğine göre sahâbe, Rasûlullah (s.a.v.) ile beraber namaz kılarlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) rûkûa gittiğinde onlar da rûkûa giderlerdi. Rûkûdan başını kaldırıp "Semiallahü limen hamideh" dediğinde yüzünü yere koyduğunu görmedikçe ayakta dururduk. Sonra ona tabi olurduk.⁴³

d. Hz. Berâ'dan nakledilen diğer bir rivayet şudur: "Nebî (s.a.v.) ile beraber onun secde ettiğini görmedikçe bizden biri belini eğmezdi"⁴⁴

e. Amr b. Hâris'ten gelen bir rivayet şöyledir: "Nebî'nin (s.a.v.) arkasında sabah namazını kıldım. Onun "فلا أقسم بالخنس الجوار الكنس" Andolsun, bir görünüp bir sinenlere, akıp gidip kaybolanlara"⁴⁵ ayetini okuduğunu işittim. O, tamamen secdeye varmadıkça bizden biri belini eğmezdi."⁴⁶

İşte bunlar, sahâbenin namazda Rasûlullah'a (s.a.v.) nasıl uyduğunu gösteren beş rivayettir. Manada farklılık olmamakla birlikte rivayetin lafızları birbirinden farklıdır.

Bu kısım "mana ile rivayet" gibi değildir. Mana ile rivayet, Nebî'nin (s.a.v.) belirli bir lafızla söylediği "kavlî hadislerde" olur ve sahâbî de o hadisi başka bir lafızla rivayet eder. Hâlin hikâyesine gelince; orada Nebî'nin (s.a.v.) söylediği herhangi bir lafız yoktur. Çünkü hâlin hikâyesi fîli hadislerdendir. Dolayısıyla bir veya birden çok sahâbî, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) fiilini farklı lafızlarla ifade etmiştir. Âdeten lafızların aynı olması mümkün değildir.

2.3. Takdim ve Tehir

Bu, mana ile rivayetten değildir. Bilakis ya ravinin hadisteki kelimelerin sıralamasını zapt edememesinden ya da bu gibi hadislerde kelimelerin tertibinin önemli olmadığını düşündüğünden takdim ve tehir yaparak hadisi aynı lafızla rivayet etmesidir. Bu da hadisin mahreci aynı olduğu zaman gerçekleşir. Hadisin mahreci birden fazla olursa bu durum Nebî'den (s.a.v.) kaynaklanmaktadır.

Ravilerden kaynaklanan takdim ve tehirin örneklerinden biri şu rivayettir:

⁴¹ Müslim, "Salât", 197.

⁴² Müslim, "Salât", 198.

⁴³ Müslim, "Salât", 199.

⁴⁴ Müslim, "Salât", 200.

⁴⁵ Tekvîr 81/15-16.

⁴⁶ Müslim, "Salât", 201.

a. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "...Başkalarının konuştuğunu dinlemeyin. Başkalarının gizli hallerini araştırmayın. Birbirinizle çekişmeyin. Birbirinize haset etmeyin. Birbirinize buğzetmeyin. Birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları! Kardeş olunuz."⁴⁷

b. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Birbirinize haset etmeyiniz. Birbirinize buğzetmeyiniz. Birbirinizin gizli hallerini araştırmayınız. Başkalarının konuştuğunu dinlemeyin. Müşteri kızıştırmayın. Ey Allah'ın kulları! Kardeş olun."⁴⁸

c. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Birbirinizle sılayı kesmeyiniz. Birbirinize sırt çevirmeyin. Birbirinize buğzetmeyin. Birbirinize haset etmeyiniz. Kardeş olunuz."⁴⁹

d. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Birbirinize haset etmeyiniz. Müşteri kızıştırmayın. Birbirinize buğzetmeyiniz. Birbirinize sırt çevirmeyin."⁵⁰

Bu rivayetler yasaklanan şeylerin sayılması konusunda takdim tehirin olduğu aynı sahâbîden gelen birkaç rivayettir. Böyle bir durum rivayetin kabulüne tesir etmez ve ravilerin zaptına zarar vermez. Bu, makbul olan çoklu anlatımdandır. Aynı şekilde bu rivayetler çoklu anlatımın diğer kısımlarına misal olmaya da elverişlidir.

Bu, hadisin mahreci aynı olduğunda bizim başvurduğumuz çoklu anlatımdandır. Hadisin mahreçleri birden fazla olduğunda bu, bazen "teaddüdü'l-hâdiseden" olur. Hatta kimi zaman iki farklı rivayeti nakleden sahâbî aynı olmakla birlikte "teaddüdü'l-hâdiseye" delalet eden bir karine olduğunda takdim ve tehir, "teaddüdü'l-hâdis" ile tefsir edilebilir. Bunun örneği de şu rivayettir:

a. İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "İslâm beş esas üzerine bina edilmiştir: Allah'ın birlenmesi, namazın dosdoğru kılınması, zekât verilmesi, Ramazan orucunun tutulması ve hac." Ardından bir adam "Hadisteki sıralama hac yapılması ve Ramazan orucunun tutulması şeklinde değil mi?" diye sordu. İbn Ömer "Hayır. Ben bunu Rasûlullah'tan (s.a.v.) böyle işittim"⁵¹ dedi.

b. İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir: Allah'a ibadet edilmek, O'ndan başka şeylerin inkâr edilmesi, namazın dosdoğru kılınması, zekâtın verilmesi, Kabe'nin haccedilmesi, Ramazan orucunun tutulması."⁵²

Bu rivayette ilk rivayetin aksine haccın orucun üzerine takdim edildiğini görüyoruz. Böyle bir durumda tercih edilen bunun ravilerin tasarrufundan değil, "teaddüdü'l-hâdiseden" olmasıdır. Aynı zamanda bu, İmam Nevevî'nin tercih ettiği görüştür.⁵³

2.4. Sebeb-i Nüzûlun Birden Fazla Olması

Kur'ân'ı Ker'im'den pek çok ayet vuku bulan birtakım olaylara değinerek ve onlardaki şer'î hükmü beyan ederek veya o olaylar hakkında değerlendirme yapıp onlardaki bazı hikmetleri vb. şeyleri ortaya çıkararak inmiştir. Bazen tek bir ayetin nüzulüne dair birkaç sebep vârid olabilir.

⁴⁷ Müslim, "el-Birru ve's-Sıla", 28.

⁴⁸ Müslim, "el-Birru ve's-Sıla", 30.

⁴⁹ Müslim, "el-Birru ve's-Sıla", 30.

⁵⁰ Müslim, "el-Birru ve's-Sıla", 32.

⁵¹ Müslim, "İmân", 19.

⁵² Müslim, "İmân", 20.

⁵³ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/178.

Kimi zaman bazı insanlar bunun bazı ravilerin hatasına delalet eden çoklu anlatımdan ve ihtilaftan kaynaklandığını zanneder. Bazen de insanların bir kısmı (kendi zannına göre) bir tercihe yönelir ve râcih olanı alıp mercûh olanı terk eder. Hâlbuki durum böyle değildir. Dolayısıyla bazen bir ayet gerçekleşen birkaç olayı ele almak için nâzil olabilir. Böylece her bir sahâbî ayetin nüzulüne dair bildiği şeyi rivayet eder ve bizim yanımızda o ayetin nüzulüyle ilgili birbirine aykırı olmayıp tamamı sahih olan birkaç sebep toplanmış olur. Bunun örneklerinden biri şu rivayettir:

a. Hz. Enes'ten nakledilen bir rivayet şöyledir: Bir defasında Rasûlullah (s.a.v.) bir hutbe verdi ki, ben Rasûlullah'ın (s.a.v.) o hutbesi kadar tesirli bir hutbe asla işitmedim. Rasûlullah (s.a.v.) o hutbesinde: "Eğer benim bildiklerimi siz bilseydiniz, şüphesiz az güler ve çok ağlardınız" buyurdu. Enes dedi ki: "Bunun üzerine Rasûlullah'ın (s.a.v.) sahâbîleri yüzlerini elbiseleriyle örttüler. Onlar, içten gelen bir inlemeyle ağlıyorlardı. Bu arada bir adam: "Ey Allah'ın Rasûlü! Benim babam kim?" diye sordu. Rasûlullah: "Baban fûlan kişidir" diye cevap verdi. Bunun üzerine "Ey îmân edenler, size açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın" ayeti indi.⁵⁴

b. İbn Abbâs'tan nakledilen rivayet şöyledir: Bir topluluk istihza ederek Rasûlullah'a (s.a.v.) soru sorarlardı. Bir kişi "Babam kimdir?" der, diğer bir adam da devesinin kaybolduğunu söyleyip: "Devem nerede?" derdi. Bunun üzerine Allah onlar hakkında şu ayeti indirdi: "Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın."⁵⁵

c. Hz. Ali'den nakledilen rivayet şöyledir: "Yoluna gücü yetenlerin o evi hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır" ayetin inince sahâbe "Ey Allah'ın Rasûlü! Her yıl mı?" diye sordular. Rasûlullah (s.a.v.) sustu. Sonra "Ey Allah'ın Rasûlü! Her yıl mı?" diye tekrar sordular. Rasûlullah (s.a.v.) "Hayır! Şayet evet deseydim her sene hacetmeniz vacip olurdu" buyurdu. Bunun üzerine Allah Teâlâ "Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın" ayetini indirdi.⁵⁶

İbn Hacer şöyle demiştir: "Bunların tamamının sebep-i nüzul olmasına bir mâni yoktur".⁵⁷

2.5. Vâkıyı Vasıflamak

Bu, fiili hadislerde olan hâlin hikâyesinden başka bir şeydir. Hâlin hikâyesi Nebî'nin (s.a.v.) namazı veya abdesti gibi ona ait olan bir fiili vasfetmektir. Vâkıyanın vasıflanmasına gelince; bu, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) fiili ile alakalı olmaksızın zamansal ve mekânsal açıdan hadisi kuşatan durumların vasfedilmesidir. Vâkıyanın vasfedilmesi, kavli hadislerde gerçekleşen mana ile rivayetten başka bir şeydir. Bunun örneklerinden biri Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethedildiği yıl orada kaldığı süre zarfında namazı kısaltarak kıldığını ifade eden rivayet lafızlarının çoklu anlatımıdır:

a. İbn Abbas'tan nakledilen rivayet şöyledir: "Nebî (s.a.v.), Mekke'de iki rekât namaz kılarak on dokuz gün kaldı."⁵⁸

⁵⁴ Buhârî, "Tefsir", 12 (No. 4621).

⁵⁵ Buhârî, "Tefsir", 13 (No. 4622).

⁵⁶ Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'ân", 15 (No. 3055). Tirmizî der ki: "Bu, Hz. Ali'den nakledilen hasen-garip bir hadistir".

⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/283.

⁵⁸ Buhârî, "Meğâzî", 52 (No. 4298).

b. İmrân b. Husayn'dan gelen rivayet şöyledir: "Rasûlullah (s.a.v.) ile gazvelere katıldım. Mekke'nin fethinde onunla beraberdim. Mekke'de on sekiz gece kaldı. Namazları sadece iki rekât kıldırdı."⁵⁹

c. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.), namazları kısaltarak Mekke'de on yedi (gün ve gece) kalmıştır.⁶⁰

Sonuç olarak hâdis biridir. Rasûlullah'ın (s.a.v.) Mekke'de ikamet ettiği günlerin sayısı hakkında üç rivayet vardır. Bu rivayetlerin arası şöyle cem edilebilir: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekke'de on dokuz gün kaldığını söyleyen kişi onun giriş ve çıkış günlerini de saymıştır. On yedi gün kaldığını söyleyen giriş ve çıkış günlerini saymamıştır. On sekiz gün kaldığını söyleyen kimse ise bu ikisinden birini saymıştır.⁶¹ Yani Mekke'ye giriş gününü yarım gün hesap etmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) o gün içerisinde Mekke'ye girmiştir. Mekke'den çıktığı günü de aynı şekilde yarım gün saymıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ikameti giriş ve çıkış günlerinden her birinin parçası olmuştur. Böylece o kişi giriş ve çıkış günlerini tek bir gün hesap etmiştir.

Bu, hadisi rivayet eden ravilerin zaptına zarar vermeyen makbul bir çoklu anlatımdır.

2.6. İki Hadisin Arasını Cem' Etmek

Ravi, bazen iki hadisi cem' edebilir. Bunu işiten kimse iki hadisin tek bir hadis olduğunu zanneder. Başka sefer ravi, bu iki hadisin arasını ayırır ve bunların iki ayrı hadis olduğu kesinleşir. Bu da diğer ravilerin iki hadisten her birini rivayet etmesiyle ortaya çıkmıştır. Bunun örneklerinden biri şu rivayettir:

a. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Benim adımı isim olarak takın, fakat künyemi takınmayınız. Her kim beni rüyada görürse, hakikatte beni görmüş olur. Çünkü şeytan benim suretime giremez. Her kim benim adıma bilerek yalan uydurursa, cehennemdeki yerine hazırlansın."⁶²

b. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Ebü'l-Kâsım (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Benim adımı isim olarak takın, fakat künyemi takınmayınız."⁶³

c. Hz. Enes'ten rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Her kim beni rüyada görürse hakikatte beni görmüş olur. Zira şeytan benim kılığım ile hayale giremez."⁶⁴

Ebû Hüreyre, ikinci rivayette hadisin (ilk kısmını) müstakil olarak nakletmişken ilk rivayette iki hadisin arasını cem'etmiştir. Yine Hz. Enes de aynısını yapmış ve neticede birkaç rivayet ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde bu da ravilerin rivayet ettikleri hadisleri zapt etmelerine zarar vermez.

2.7. Hadisin İhtisar Edilmesi

Ravinin durumun gereğince ve uzatma korkusuyla hadisin bir parçasını zikretmesidir. Böylece bazı raviler işittiği kısmın hadisin tamamı olduğunu zannedip hadisi işittiği gibi rivayet eder. Aynı şekilde hadisin tamamını işiten kimse de hadisi o şekilde rivayet eder.

⁵⁹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Avvâme Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1425/2004) "Salât", 278 (No. 1222).

⁶⁰ Ebû Davud, "Salât", 278 (No. 1223).

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/562.

⁶² Buhârî, "İlim", 38 (No. 110).

⁶³ Buhârî, "Menâkıb" 20 (No. 3539).

⁶⁴ Buhârî, "Tabir", 10 (No. 6994).

Hadisin ihtisar edilmesi, unutulmasından farklıdır. İleride değinileceği gibi unutmama, hadisin bir parçasını hatırlamama sebebiyle olurken, ihtisar hadisin tamamının hatırlanmasıyla birlikte kasıtlı olarak yapılır.

Buhârî, özellikle bir hadisin kendi şartlarını taşıyan yeni bir rivayetini bulamadığı durumda hadis ihtisarıyla meşhur olmuştur. Buhârî'nin böyle yapması herhangi bir fayda olmaksızın tekrar korkusu sebebiyledir. Ayrıca Buhârî, hadis metinlerini taktî' edip onları bölüm ve baplar arasında dağıtmasıyla meşhurdur.

Hadiste ihtisar yapılmasının örneklerinden biri aynı rivayetin İbn Mes'ûd'tan farklı şekillerde nakledildiği şu hadistir:

a. Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "... Şüphesiz kişi doğru söylemeye devam eder, sonunda siddîk (doğrucu) olarak yazılır. Yalan söylemeye devam eder, nihayet çok yalancı yazılır."⁶⁵

b. İbn Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Muhakkak doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Kişi doğru söyleye söyleye siddîk olarak yazılır. Yalancılık sapıklığa götürür. Sapıklık da cehenneme götürür. Kişi yalan söyleye söyleye sonunda yalancı yazılır."⁶⁶

c. İbn Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Doğruluğa yapışın. Şüphesiz doğruluk iyiliğe götürür. İyilik de cennete iletir. Kişi doğru söylemeye ve doğruyu araştırmaya devam eder, nihayet Allah katında siddîk (doğrucu) olarak yazılır. Yalandan sakının. Şüphesiz yalan yoldan çıkmaya (fücûr) götürür. Fücûr da cehenneme götürür. Kişi yalancılığı meslek edinince Allah katında çok yalancı (kezzâb) diye yazılır."⁶⁷

İşte bunlar aynı sahâbîden gelen üç rivayettir. Ancak bu rivayetler uzunluk ve kısalık bakımından farklıdır. Birinci ve ikinci rivayette üçüncü rivayetten ihtisar yapılmıştır.

Zü'l-yedeyn hadisi de bunun örneklerinden biridir. Bu hadisin sadece Ebû Hüreyre'den nakledilen bazı rivayetlerini zikredeceğim:

a. Ebû Hüreyre'den rivayet edilen hadis şöyledir: Nebî (s.a.v.), bir keresinde öğle namazını iki rekât kıldırdı. Kendisine: "İki rekât kıldırdın" denildi. Bunun üzerine iki rekât daha kıldırdı. Sonra selâm verdi, sonra iki secde daha yaptı.⁶⁸

b. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) iki rekât kıldırıp namazdan çıktı. Zü'l-yedeyn kendisine: "Yâ Rasûlallah (s.a.v.), namaz kısaldı mı, yoksa unuttun mu?" diye sordu. Rasûlullah (s.a.v.) orada bulunanlara: "Zü'l-yedeyn doğru mu söyledi?" diye sordu. Onlar: "Evet" dediler. Bunun üzerine Rasûlullah ayağa kalktı ve iki rekât daha namaz kıldırdı. Sonra selam verdi. Ardından tekbir alıp daha önceki secdesi gibi veya biraz daha uzun (iki) secde yaptı.⁶⁹

c. Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre şöyle söylemiştir: "Hz. Peygamber (s.a.v.), öğle veya ikindi namazlarından birini kıldırdı. -Muhammed b. Sîrîn "Zannımın çoğu ikindi namazı olmasıdır" demştir. - Hz. Peygamber (s.a.v.), iki rekât kıldırdıktan sonra selâm verdi. Ondan sonra mescidin önündeki bir tahta parçasına doğru kalktı, elini onun üzerine koydu. O topluluğun içinde

⁶⁵ Müslim, "el-Birru ve's-Sıla", 102.

⁶⁶ Müslim, "el-Birru ve's-Sıla", 103.

⁶⁷ Müslim, "el-Birru ve's-Sıla", 104.

⁶⁸ Buhârî, "Ezan", 69 (No. 715).

⁶⁹ Buhârî, "Ezan", 69 (No. 714).

Ebû Bekir ve Ömer de vardı. Bu ikisi Hz. Peygamber'le (s.a.v.) konuşmaktan çekindiler. İnsanların acele edenleri çıktılar da (kendi kendilerine): "Namaz kısaldı mı?" dediler. Yine o topluluğun içinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisini Zül'yedeyn diye çağırdığı adam da vardı. O adam: (Yâ Rasûlallah!) Unuttun mu, yoksa namaz kısaldı mı?" dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.): "Ne unuttum ne de namaz kısaldı" buyurdu. O adam: "Evet, gerçekten unuttun" dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) iki rekât kıldırdı. Sonra selam verdi. Sonra tekbir alıp daha önceki secdesi gibi veya biraz daha uzun süre secde de kaldı. Sonra başını kaldırıp tekbir aldı. Sonra başını yere koydu. Sonra tekbir alıp yine (ilk) secdesi gibi veya daha uzun bir secde yaptı. Sonra başını kaldırıp tekbir aldı."⁷⁰

İşte bunlar aynı hâdiseye dair tek bir sahâbîden gelen üç rivayettir. Fakat bunlar uzunluk ve kısalık açısından birbirinden farklıdır. Birinci ve ikinci rivayette üçüncü rivayetten ihtisar yapılmıştır.

Bu ihtisar Buhârî'den tarafından değil, raviler tarafından yapılmıştır. Buhârî'nin meşhur olduğu ihtisara gince; bunun örneklerinden biri şu rivayettir:

a. Ömer b. Hattâb, minberde Rasûlullah'ı (s.a.v.) şöyle söylerken işittiğini söylemiştir: "Ameller ancak niyetlere göredir. Herkesin niyet ettiği ne ise, eline geçecek olan şey ancak odur. Artık her kim elde edeceği bir dünya (malı) veya nikâhlanacağı bir kadından dolayı hicret etmiş ise, onun hicreti hicret etmiş olduğu şeydir."⁷¹

b. Hz. Ömer'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Amellerin (kıymeti) ancak niyete göredir. Herkesin niyet ettiği ne ise, eline geçecek olan şey ancak odur. Her kimin hicreti Allah'a ve Rasûlü'ne ise, onun hicreti Allah'a ve Rasûlü'nedir. Artık her kim elde edeceği bir dünya (malı) veya evleneceği bir kadından dolayı hicret etmiş ise, onun hicreti hicret etmiş olduğu şeydir."⁷²

Bu ihtisar, mana ile rivayetten başka bir şeydir. İhtisar, hadis rivayetinin sıhhatine zarar vermez. Dolayısıyla bu, makbul olan bir çoklu anlatımdır.

2.8. Ravinin Hadisin Bir Kısımını İşitmesi

Bazı sahâbîler, Rasûlullah (s.a.v.) konuşurken onun yanına giriyor, dolayısıyla girmeden önce söylenilenleri kaçırıyordu. Bazen de bir kısım sahâbîler, Rasûlullah (s.a.v.) konuşurken onun yanından çıkıyor, böylece çıktıktan sonra söylenilen şeyleri kaçırıyordu. Bazı sahâbîler de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) konuşmasının tamamında yanında hazır bulunuyordu. Her bir sahâbî de (Hz. Peygamber'in meclisinde) hazır bulunup işittiği şeyi rivayet ediyordu. Böylece rivayetler çoğalıp ziyade ve noksanlık bakımından birbirinden farklılık arz ediyordu.

Bu, geride geçen ihtisardan farklı bir sebeptir. Ravi, ihtisarda hadisin tamamında hazır bulunmakta, ancak hadisin bir kısmını aktarmakla yetinmektedir. Yine bu kısım ravinin hadisi unutmamasından da başka bir şeydir.

Bunun örneklerinden biri şu rivayettir:

a. Ebû Hüreyre'den gelen bir rivayet şöyledir: Nebî (s.a.v.) bir gün insanların arasında oturuyordu. Cibril kendisine geldi ve "İman nedir?" diye sordu... "Onu geri getirin" diye emretti;

⁷⁰ Buhârî, "Sehv", 5 (No. 1229).

⁷¹ Buhârî, "Vahiy", 1 (No. 1).

⁷² Buhârî, "Itk", 6 (No. 2529).

fakat sahâbîler onu göremediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) “İşte bu Cibril’dir. İnsanlara dinlerini öğretmek için geldi” buyurdu.⁷³

b. Hz. Ömer’den rivayet edilen hadis şöyledir: “Bir gün Rasûlullah’ın (s.a.v.) yanında bulunduğumuz esnada birdenbire yanımıza bir adam çıkageldi... Sonra o adam gitti. Ben bir süre bekledim. Sonra Rasûlullah (s.a.v.) bana “Ey Ömer! Soru soranın kim olduğunu biliyor musun?” dedi. Ben “Allah ve Rasûlû daha iyi bilir” dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) “Şüphesiz o, Cibril’dir. Size dininizi öğretmeye geldi” buyurdu.⁷⁴

c. Hz. Ömer şöyle dedi: “... Rasûlullah (s.a.v.) benimle üç gün sonra karşılaştı ve “Ey Ömer! Soru soranın kim olduğunu biliyor musun?” buyurdu.⁷⁵

İşte bunlar, tek bir hadise ait üç rivayettir. Hâdise bir olduğu halde ikinci rivayette uzun bir süre geçtikten sonra, üçüncü rivayette üç günden sonra, birincisinde ise Nebî (s.a.v.), soru soran kişi aynı gün gittikten ve sahâbe kendisini aradıktan sonra onun Cibril olduğunu sahâbeye haber vermiştir. Bu nasıl olur?

Bu sorunun cevabı şudur: Hz. Ömer, soru soran kişinin gitmesinden hemen sonra meclisi terk etmiştir. Nebî (s.a.v.) de geriye kalan sahâbeye aynı gün soru soranın Cibril olduğunu haber vermiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.), üçüncü gün Hz. Ömer’le karşılaşınca ona “Soru soranın kim olduğunu biliyor musun?” diye sormuş ve onun Cibril olduğunu kendisine haber vermiştir.

Bundan dolayı ikinci ve üçüncü rivayetin sîgası, müfred sîgayla ve Hz. Ömer’in isminin açıkça zikredilmesiyle (“Ey Ömer! Soru soran kişinin kim olduğunu biliyor musun?” şeklinde) ona yöneltiştir. Bu, İmam Nevevî’nin söylediği görüştür.⁷⁶ İbn Hacer de bu görüşü tercih etmiştir. İbn Hacer, geride geçen Tirmizî ve diğerlerinin rivayetinden dolayı “ثلاثا” rivayetinin “مليا” lafzının geçtiği rivayetten tashif yapıldığı görüşünü zayıf kabul etmiştir.⁷⁷

Bu çoklu anlatım, ravilerin hatasına ve rivayetler arasında tearuz olduğu gerekçesiyle bir kısım rivayetlerin zayıflığına delalet etmez. Bilakis bu, zikrettiğimiz gibi makbul olan çoklu anlatımdandır.

2.9. Hazır Bulunanların Çokluğundan Dolayı Nebî’nin (s.a.v.) Sorusuna Verilen Cevapların Birden Fazla Olması

Bu, çoğunlukla kalabalığın çok olduğu zamanda olur. Nebî (s.a.v.), sahâbeye soru sorar, onların bazısı cevap verir. Onların verdikleri cevabın aynı olması mümkün değildir. Topluluktaki kişilerin çok olması nedeniyle ravi, verilen cevapların hepsini işitemez ve onlardan her biri işittiği cevabı rivayet eder.

Bunun örneklerinden biri veda haccında nakledilen şu rivayettir:

a. İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) Kurban Bayramının birinci günü insanlara hutbe verdi ve “Ey insanlar! Bugün hangi gündür?” buyurdu. Sahâbîler “Haram bir gündür” dediler...⁷⁸

⁷³ Buhârî, “İmân”, 37 (No. 50).

⁷⁴ Müslim, “İmân”, 8.

⁷⁵ Tirmizî, “İmân”, 4 (No. 2610).

⁷⁶ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/160.

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/124-125.

⁷⁸ Buhârî, “Hac”, 132 (No. 1739).

b. Ebû Bekre'den gelen rivayet şöyledir: "Rasûlullah (s.a.v.) bize Kurban Bayramının birinci günü hutbe verip "Bugünün hangi gün olduğunu biliyor musunuz?" diye sordu. Biz "Allah ve Rasûlü daha iyi bilir" dedik...⁷⁹

c. İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.), Kurban Bayramının birinci günü yaptığı hacda cemreler arasında vakfe yaptı. Ardından Nebî (s.a.v.) "Bugün hangi gündür?" buyurdu. Sahâbîler, "Kurban Bayramının birinci günü" dediler...⁸⁰

İşte bunlar tekrarlanmayan aynı hâdis hakkında üç rivayet olup mana ile rivayet değildir. Böyle bir durumda asıl olan, cevabın birden fazla olmasıdır. On binlerce sahâbenin cevabının aynı olması mümkün değildir. Dolayısıyla cevabın birden fazla olması tuhaf değil, bilakis garip olan cevabın birden fazla olmamasıdır.

İşte bu şekilde cevaplar da çoğalmış ve her bir sahâbî işittiği cevabı rivayet etmiştir. Bu kalabalık toplulukta sahâbeden her bir ravinin verilen cevapların tamamını duyması mümkün değildir. Böylece rivayetler çoğalmıştır.

Bu kısım da aynı şekilde hadisin sıhhati hakkında kuşku uyandırmayan makbul çoklu anlatımdandır.

2.10. Ravilerin Hâfızasının Birbirinden Farklı Olması

Hadisi çoğu zaman ravilerden bir grup işitir. Bazen hadis uzun olur, ravilerin bazısı hadisin tamamını, bir kısmı ise hadisin bir parçasını ezberler ve onlardan her biri ezberlediğini rivayet eder. Böylece ziyade ve noksanlık açısından aynı hadisin rivayeti çoğalmış olur.

Bu, insanda doğal bir durumdur. Dolayısıyla biz, öğrencilerden oluşan bir topluluğa bir hadis zikretsek, sonra onlardan o hadisi aktarmalarını talep etsek onların çoğu o hadisi aynı lafızlarla rivayet edemez. Hatta öğrencilerin bazısı hadisin manalarının tamamını dahi zikredemez.

Sahâbe ve pek çok ravi (hadislerin tahammülü ve edasında) son derece araştırmacı olmasına rağmen özellikle hadisi işitme ve nakletme arasında uzun bir süre geçtiğinde onların da başına unutmâ ârız olabilmektedir. Ebû Hüreyre bu durumu Rasûlullah'a (s.a.v.) şikâyet edip şöyle demiştir: "Ey Allah'ın Rasûlü! Ben senden pek çok hadis işitiyorum da unutuyorum, dedim. Rasûlullah (s.a.v.) da "Ridamı yay!" buyurdu. Ridamı yaydım, iki eliyle bir şey avuçlayıp attı. Sonra: "Topla" diye emretti. Ben de ridamı topladım. Artık ondan sonra hiçbir şey unutmadım."⁸¹

İşte bu, geç Müslüman olmasına rağmen sahâbenin en çok hadis rivayet edeni hâline getiren en önemli sebeplerden biridir. Gerçekten o, bu alanda başkalarının sahip olmadığı bir üstünlük elde etmişti.

İşte Ömer b. Hattâb şöyle diyordu: "Hz. Peygamber (s.a.v.) bizim içimizde ayağa kalktı da mahlûkâtın başlangıcından itibaren cennetliklerin kendi yerlerine, cehennemliklerin de kendi yerlerine girinceye kadar her şeyi bizlere haber verdi. Bunu ezberleyen ezberledi, unutan da unuttu."⁸²

⁷⁹ Buhârî, "Hac", 132 (No. 1741-1742).

⁸⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, nşr. Şuayb Arnavut vd. (Dimaşk & Hicâz: Dâru'r-Risâletü'l-Âlemiyye, 1430/2009) "Menâsik", 76 (No. 3058).

⁸¹ Buhârî, "İlim", 42 (No. 119).

⁸² Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 1 (No. 3192).

Ravilerin hafızasının farklı olmasından dolayı çoklu anlatımın sebeplerinden biri meşhur Cibril hadisidir.

a. Hz. Ömer'den gelen rivayet şöyledir: ...Cibril dedi ki: "Bana İslâm'dan haber ver." Rasûlüllah (s.a.v.): "İslâm, Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Rasûlü olduğuna şehadet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman ve gücün yeterse Kabe'yi hac etmendir." buyurdu. O zat: "Doğru söyledin" dedi. Hz. Ömer dedi ki: "Biz buna hayret ettik. Hem soruyor hem de tasdik ediyordu." "Bana imandan haber ver?" dedi. Rasûlüllah (s.a.v.): "Allah'a, meleklerine kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe, bir de kadere, hayrına şerrine inanmandır" buyurdu. O zât yine: "Doğru söyledin" dedi.⁸³

b. Hz. Ömer'den nakledilen rivayet şöyledir: "... İslâm, Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Rasûlü olduğuna şehadet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, haccetmen, umre yapman, cünüplükten yıkanman, abdesti tam alman ve Ramazan orucunu tutmandır." O zât "Bunu yaptığım zaman ben Müslüman mıyım?" diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) "Evet" dedi. O zât "Doğru söyledin" dedi ve "İman nedir?" diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, cennete ve cehenneme, mizana, öldükten sonra dirilmeye, bir de kadere, hayrına şerrine inanmandır" buyurdu.⁸⁴

c. Hz. Ömer'den gelen rivayet şöyledir: ... "İman nedir?" Hz. Peygamber (s.a.v.) "Allah'a, meleklerine, cennete, cehenneme, öldükten sonra dirilmeye ve kaderin tamamına iman etmendir" buyurdu.⁸⁵

d. Hz. Ömer'den nakledilen rivayet şöyledir: "...İslâm nedir?" diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) "Namaz kılmak, zekât kılmak, hacca gitmek Ramazan orucunu tutmak, cünüplükten gusletmek."⁸⁶

e. Hz. Ömer'den gelen rivayet şöyledir: "...Cennete, cehenneme hesaba ve mizana iman etmendir."⁸⁷

İşte bunlar, aynı hâdise hakkında beş rivayettir. Mana ile rivayet değildir. Bu rivayetlerde sadece lafızda değil, manada da ziyade vardır. Bu konuda doğruya en yakın tefsir -Allahü a'lem- şudur: Ravilerin bazısı diğerlerinin ezberlemediği şeyleri ezberledi ve herkes ezberlediğini rivayet etti. Özellikle hadis, herkesin tamamını ezberlemesi kolayı olmayan uzun hadislerden ise durum böyledir.

Bu ziyadeler, eğer sika bir ravi tarafından nakledilir ve o ravi kendisinden daha sika bir raviye muhalefet etmezse tercih edilen görüşe göre kabul edilir, aksi takdirde hadis âlimleri katında karar kılındığı gibi bunlar reddedilen ziyadelerdir.

2.11. Şek

Ravinin hadisi rivayeti esnasında hadisin bir kısmında şüphe etmesi ve hadisin bu kısmında şüphe ettiğini açıkça ifade etmesidir. Bu, nebevî hadisin naklinde ravinin ne kadar dikkatli olduğuna ve emanetine delalet etmektedir.

⁸³ Müslim, "İmân", 8-10.

⁸⁴ Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mevâridü'z-zem'ân*, nşr. Muhammed Abdürrezzâk Hamza (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/35.

⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/315 (No.184); 10/101.

⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/ 440 (No. 374).

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/94 (No. 2924); 28/401 (No. 17167).

Bazen hadisin diğer bir rivayetini buluruz. O hadisi nakledenlerin rivayetinde herhangi bir şüphe yoktur. Burada hadisi şüpheyile nakleden ravinin hadisi, kesin bir ifadeyle hadisi nakledip şüphe etmeyen ravinin hadisine hamledilir.

Şu rivayet bunun örneklerindendir:

H. Enes şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a.v.) üç mil veya üç fersah (şüphe eden Şu'be'dir) mesafeye gitmek üzere yola çıktığında namazı iki rekât kılardı.⁸⁸

Doğruyu beyan eden ve iki ihtimalden birini tercih ettirecek başka bir rivayet vârid olmamıştır. Bundan dolayı şüphe bâkî kalmıştır. Böyle bir durumda ihtiyatlı olanı almak gerekir. Burada en ihtiyatlı olan üç fersaktır.

Şüpheyi ortadan kaldıracak başka bir rivayetin geldiği şekkin örneklerinden birisi şu rivayettir:

Târik b. Şihâb'tan rivayet edildiğine göre Yahûdiler, H. Ömer'e şöyle dediler: "Siz bir ayet okuyorsunuz ki, bu ayet bize indirilseydi o günü bayram yapardık." H. Ömer de "Ben, bu ayetin nerede indirildiğini, hangi gün indirildiğini ve indirildiğinde Rasûlullah'ın (s.a.v.) nerede olduğunu gerçekten bilirim. Bu ayet, Rasûlullah (s.a.v.) Arafat'ta vakfe yaparken orada indirildi." Süfyan dedi ki "Bu ayet Cuma günü mü indi, şüphe ediyorum."⁸⁹

Süfyan'ın hakkında şüphe ettiği şeyi onun dışındaki raviler kesin ifadelerle aktarmıştır: Bu ayet Rasûlullah'a (s.a.v.) Cuma günü Arafat'ta nâzil olmuştur.⁹⁰

Yine bunun örneklerinden biri de şu rivayettir: Sehl ibn Sa'd, H. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: "Şüphesiz ki, ümmetimden yetmiş bin veya yedi yüz bin (bunların hangisini söylediğinde Ebû Hazim şüphe etmiştir) cennete girecektir. Bunlar birbirlerine tutunmuş olarak, bazısı bazısına tutmuş vaziyette cennete girerler. Nihayet onların ilki ve sonuncusu cennete girerler. Bunların yüzleri, bedir gecesinde ayın ışığı üzeredir."⁹¹

Burada ravi cennete gireceklerin sayısında şüphe etmiştir. Ancak İbn Abbas'ın Nebî'den (s.a.v.) naklettiği diğer bir rivayette bu sayı ravinin şüphesi olmaksızın gelmiştir: "Bütün ümmetler bana arz olunup gösterildi... Bunların yetmiş bin olan öncüleri, üzerlerinde hiçbir hesap ve azap yoktur."⁹²

Bu durumda hadisi kesin ifadeyle nakledenlerin rivayeti, şüpheyile rivayet edip kesin bir ifade kullanmayanların rivayetine takdim edilir.

2.12. Hata

Her ravi hataya maruz kalmıştır. Ancak hafızası kötü olan ravinin hatası çoktur. Sika raviye gelince; onun hatası gerçekten azdır. Hata, birkaç şekilde vuku bulabilir. Bunların en önemlisi şunlardır:

a. Hadiste kalp: Bunun örneği şu rivayettir:

⁸⁸ Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 13.

⁸⁹ Müslim, "Tefsir", 3.

⁹⁰ Müslim, "Tefsir", 5.

⁹¹ Buhârî, "Rikâk", 50 (No. 6543).

⁹² Buhârî, "Rikâk", 50 (No. 6541).

1. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Yedi sınıf insan vardır ki Allah, kendisinden başka hiçbir gölgenin olmadığı günde onları gölgelendirecektir: ... Sol elinin verdiğini sağ elinin bilemeyeceği kadar gizli sadaka veren kimse"⁹³

Sünnet kaynaklarında bilinen sahih rivayet ise şu şekildedir:

2. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Yedi sınıf insan vardır ki Allah, kendisinden başka hiçbir gölgenin olmadığı günde onları gölgelendirecektir: ... Sağ elinin verdiğini sol elinin bilemeyeceği kadar gizli sadaka veren kimse."

Birinci rivayet maklûbttür.⁹⁴ Zira sadaka sol elle değil, sağ elle verilir.

b. İdrâc: Bu, İbn Mes'ûd'un şu hadisi gibidir: ... "Sizden birinizin anne karnında yaratılışı kırk gündür (nutfe)..."⁹⁵

Nutfe kelimesi müdrectir ve hadis rivayetleri içerisinde sünnet kaynaklarından herhangi bir kaynakta zikredilmemiştir.⁹⁶ Fakat *el-Erbeûne'n-Neveviyye* isimli eserin dördüncü hadisinde olduğu gibi müteahhir âlimlerin bazı kitaplarında nutfe lafzı mevcuttur. Görünen o ki Nevevî, bu lafzı ilk kırk günü açıklamak ve isimlendirmek için zikretmiştir. Bazıları da bu lafzı hadisten zannetmiştir. Hâlbuki böyle değildir. Bu lafız, hadisten olmayan müdrec bir kelimedir.

c. Tashîf: Bu, "Kim Ramazan orucunu tutar ve sonra ona Şevval ayından bir şey eklerse, sanki senenin tamamında oruç tutmuş gibi olur" hadisi gibidir.⁹⁷

Sahih olan ise "Sonra ona Şevval ayından altı gün eklerse, sanki senenin tamamında oruç tutmuş gibi olur"⁹⁸ rivayetidir.

d. Şazlık: Bunun örneği Ebû Hüreyre'nin Hz. Peygamber'den rivayet ettiği şu hadistir: "Sizden biri sabah namazından önce iki rekât (sünnet) kılınca sağ tarafına yatıp uzansın."⁹⁹

Beyhakî şöyle demiştir: "Bu hadiste Abdülvâhid, pek çok kişiye muhalefet etmiştir. Raviler, bu hadisi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kavli değil, ancak fiili olarak nakletmiştir."¹⁰⁰

e. Yanlışlıkla hadisin mana ile rivayet edilmesi: Bunun örneği Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledilen şu hadistir: Rasûlullah'a (s.a.v.) "Amellerin hangisi en faziletlidir?" diye sordum. O da "الصلاة في أول وقتها": İlk vaktinde kılınan namazdır" buyurdu.¹⁰¹

Şu'be'nin ashâbı bu rivayetin "الصلاة على وقتها": Vaktinde kılınan namazdır" şeklinde olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bazı raviler hadisi "في أول وقتها" şeklinde rivayet etmişlerdir. İbn Hacer şöyle der: "Hadisi bu şekilde rivayet edenler mananın aynı olduğunu zannettiler."¹⁰²

⁹³ Müslim, "Zekât", 91.

⁹⁴ Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâreyâbî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî* (Beyrut: Mektebetü'l-Kevser, 1415/1994) 1/344.

⁹⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Erba'ûne'n-Neveviyye*, nşr. Ömer Abdülcebbâr (Mekke: Mektebetü'l-İktisâd, 2009), 6-7 (Hadis no: 4).

⁹⁶ Buhârî, "Tevhîd", 28 (No. 7454); Müslim, "Kader", 1.

⁹⁷ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/648-649.

⁹⁸ Müslim, "Sıyâm", 204.

⁹⁹ Ebû Davud, "Salât", 292 (No. 1255).

¹⁰⁰ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/271.

¹⁰¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, nşr. Mustafa Abdülkâdir Ata, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 1/300.

¹⁰² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/10.

Bu şekilde geride geçen durumların hepsinde (kalp, idrac, tashif, şazlıkve yanlışlıkla hadisın mana ile rivayet edilmesi) rivayetler çoğalmıştır. Bunların tamamı tek bir sebebe döner ki o da hatadır. Bazı rivayetlerde vuku bulan hataları ortadan kaldırmak ve bu rivayetleri sahih rivayetlere irca etmek için muhaddislerin büyük gayretleri ve farklı metotları vardır.

Şüphesiz ki bu çoklu anlatım makbul değildir. Hataların ortaya çıktığı rivayetler reddedilir, sahih rivayetler kabul edilir. Râcih olan rivayetin diğerinden ayırt edilmesi mümkün değilse hadisın muzdarip olduğu kabul edilir. Muzdarip de zayıf bir hadistir.

Sonuç

Bu konuyu arz ettikten ve sebeplerini araştırdıktan sonra çalışmanın ortaya koyduğu sonuçları kısaca şöyle izah etmemiz mümkündür:

a. Haberlerin ve rivayetlerin naklinde hadis metinlerinin çoklu anlatımı doğal bir durum ve mevcut olan bir olgudur. Bunu ravilerin hadisleri zapt edemediğine delil kabul etmek mümkün değildir.

b. Kendisiyle emrolunan bir amelin suretlerinin çoğalması, yollarının çeşitliliği, bazı hükümlerin neshedilmesi, muhatapların farklı durumları vb. gibi çoklu anlatımın pek çok sebebi, ancak İslâm teşrîinin tabiatıyla uyumlu bir hedef içindir.

c. Hadis rivayetlerinin farklılaşması, fikhî çıkarım ve içtihad dairesinin genişlemesine, hadis rivayetlerinden şeriatın maksatlarıyla ve ruhuyla uyumlu olacak hükümleri aldığı için her bir müctehidin önünde bir sahanın açılmasına katkıda bulunmuştur.

d. Nebevî hadis metinlerinin farklılığı, muhtelifü'l-hadis ilmi kabilinden sayılmaz. Her ne kadar bazı yönlerden bu ikisi iç içe girmiş olsa da her birinin konusu diğerinden farklıdır.

e. Rivayetlerin farklılığı nebevî hadislerin lafızlarıyla rivayet edilmediği anlamına gelmez. Asıl olan, mana ile nakledildiği sabit olan rivayetler hariç hadislerin lafızıyla rivayet edilmesidir. Mana ile rivayet, rivayetlerin farklılaşma sebeplerinden tek bir sebeptir.

f. Rivayetlerin farklılaşmasında asıl olan bunun Nebî'den (s.a.v.) farklı lafızlarla sâdir olmasıdır. Ancak rivayetlerde söz konusu edilen hâdise aynı olduğunda rivayetlerin lafızları çoğalmaz.

g. Rasûlüllah'tan (s.a.v.) sâdir olan hadis rivayetlerinin farklılığı bütün durumlarda makbuldür. Ravilerden sâdir olan farklılığa gelince; bu, hataya râci olanlar hariç makbuldür.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. nşr. Şuayb Arnavut vd.. Beyrut: 50 cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Ebû Abdillâh Abdüsselâm b. Muhammed b. Ömer. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 1428/2006.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen* (thk. Muhammed Avvâme), Müessesetü'r-Reyyân, I-IV, Beyrut, 1425/2004.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî. nşr. Mustafa Abdülkâdir Ata, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*. Beyrut: 4 cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411/1990.

- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân *Mevâridü'z-zem'ân*. nşr. Muhammed Abdürrezzâk Hamza. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. ta'lik Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz. Beyrut: 13 cilt. Dâru'l-Marife, 1379.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen* thk. Şuayb Arnavut vd. Dımaşk & Hicâz: 5 cilt Dâru'r-Risâletü'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: 5 cilt. Dâru İhyâi't-Türâsî, 1. Basım, 1412/1991.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim b. Haccâc*. Beyrut: 18 cilt. Dâru İhyâi't-Türâs, 1. Basım, 1347/1929.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. *el-Erba'ûne'n-Neveviyye*. nşr. Ömer Abdülcebbâr. Mekke: Mektebetü'l-İktisâd, 2009.
- Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâreyâbî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Beyrut: 2 cilt. Mektebetü'l-Kevser. 1415/1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî. Riyâd: 3 cilt. Mektebetü'l-Maârif li'n-Neşri ve't-Tevzî'. 1. Basım, 1420/2000.